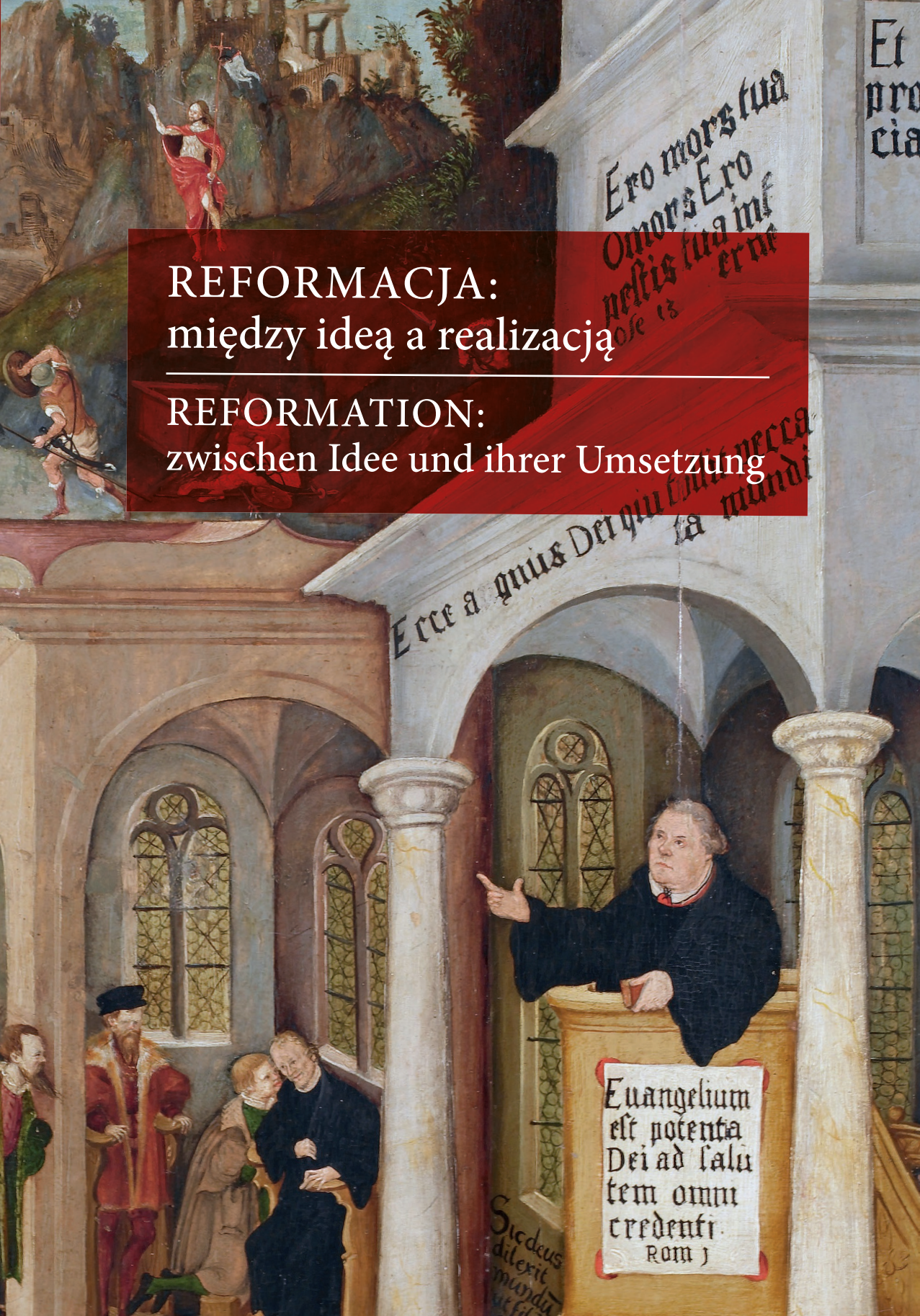

REFORMACJA:
między ideą a realizacją

REFORMATION:
zwischen Idee und ihrer Umsetzung

Ero mors tua
O mors Ero
nestis tua in
er me

Ecce a gnus Dei qui tunc pecca
ta mundi

*Euangelium
est potentia
Dei ad salu
tem omni
credenti.
Rom 1*

*Sic deus
dilexit
mundum
ut filium*

REFORMACJA: MIĘDZY IDEĄ A REALIZACJĄ
ASPEKTY EUROPEJSKIE, POLSKIE, ŚLĄSKIE

REFORMATION: ZWISCHEN IDEE
UND IHRER UMSETZUNG
DIE EUROPÄISCHE, POLNISCHE UND SCHLESISCHE ASPEKTE

REFORMACJA: MIĘDZY IDEA A REALIZACJĄ
ASPEKTY EUROPEJSKIE, POLSKIE, ŚLĄSKIE

REFORMATION: ZWISCHEN IDEE
UND IHRER UMSETZUNG
DIE EUROPÄISCHE, POLNISCHE UND SCHLESISCHE ASPEKTE

*pod redakcją
Lucyny Harc i Gabrieli Wąs*

Kraków

© Copyright by individual authors, 2019

REDAKCJA

Piotr Łozowski

RECENZJA

prof. dr hab. Edward Kizik – Instytut Historii Uniwersytetu Gdańskiego

prof. Radosław Żerlik – Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego

PROJEKT OKŁADKI

Barbara Kaczmarek

ILUSTRACJA NA OKŁADCE

Alegoria Zreformowanego Kościoła (Allegorie der Reformationskirche),
ok. 1560-1570, własność Muzeum Archidiecezjalnego we Wrocławiu

Wydanie publikacji zostało sfinansowane przez Instytut Historyczny
Uniwersytetu Wrocławskiego

ISBN: 978-83-8138-042-3

KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków

tel./faks: (12) 431-27-43, (12) 663-11-67

e-mail: akademicka@akademicka.pl

Księgarnia internetowa:

www.akademicka.pl

SPIS TREŚCI

Reformacja: między ideą a realizacją – aspekty europejskie, polskie, śląskie. Wprowadzenie	7
Reformation: zwischen Idee und Umsetzung – europäische, polnische und schlesische Aspekte. Geleitwort.....	17
 I. W WYMIARZE EUROPEJSKIM – PROBLEMY HISTORIOGRAFICZNE / IN DER EUROPÄISCHEN DIMENSION – DIE HISTORIOGRAPHISCHE PROBLEME.....	29
OTFRIED CZAİKA	
Die vermeintlich langsame(re) Reformation in Skandinavien. Anmerkungen zur Reformation und zum historischen Diskurs.....	31
LUCYNA HARC	
Pastorzy historycy. Obraz początków reformacji w pracach Abrahama Gottloba Rosenberga i Johanna Adama Hensela.....	55
 II. W OBSZARZE PAŃSTWA POLSKO-LITEWSKIEGO/IM BEREICH DES POLNISCH-LITAUISCHEN STAATES.....	75
WALDEMAR KOWALSKI	
Model chrześcijańskiego postępowania w świetle dwóch druków polemicznych z połowy XVI wieku.....	77
FILIP WOLAŃSKI	
Krytyka reformacji w kaznodziejstwie staropolskim	115
SŁAWOMIR KOŚCIELAK	
Rola duchownych ewangelickich śląskiego pochodzenia w organizowaniu Kościoła luterńskiego w Gdańsku (Prusach Królewskich) w XVI–XVII wieku	129
 III. W RAMACH KRÓLESTWA CZESKIEGO/IM RAHMEN DES KÖNIGREICHS BÖHMEN	145
BOGUSŁAW CZECHOWICZ	
Między Rzymem i... Konstantynopolem. Reformacyjna sekularyzacja państwa jako epistemologiczny defekt (nie tylko) współczesnej nauki.....	147
PETR HRACHOVEC, JAN ZDICHYNEC	
Landesherrliches Kirchenregiment und die Klöster während der Krise. Die Klosterpolitik Ferdinands I. (1526–1564) in der reformatorischen Oberlausitz	163

ANDREA HUCZMANOVÁ	
Šlikowie i ich rola w rozwoju reformacji na obszarach zachodnich Czech.	
Początki reformacji w zachodnich Czechach	189
 IV. ŚLĄSK – SZKOLNICTWO W NURCIE REFORMACJI / SCHLESIEN – SCHULWESEN IN DER STRÖMUNG DER REFORMATION.....	209
MARTIN HOLÝ	
Die lutherischen Schulordnungen in den Nebenländern der Böhmischen Krone im 16. und frühen 17. Jahrhundert	211
CHRISTINE ABSMEIER	
Wunsch und Wirklichkeit. Schlesische Schulen und die Einführung einer Reformation	229
 V. ŚLĄSK – WYMIAR INTELEKTUALNY REFORMACJI / SCHLESIEN – DIE INTELLEKTUELLE DIMENSION DER REFORMATION	251
GABRIELA WĄS	
Schwenckfeldische, reformierte und katholische Kritik der lutherischen Reformation anhand schlesischer Quellen	253
WACŁAW GOJNICZEK	
Lutherische Geistlichkeit im Herzogtum Teschen unter den Piasten	275
RENATA CZYŻ	
Polnische Reformationsdrucke aus dem Teschner Schlesien	293
 VI. NOWA, SPÓŹNIONA, REWITALIZOWANA REFORMACJA? / DIE REFORMATION – NEU, VERSPÄTET, REVITALISIERT?	313
MAŁGORZATA KONOPNICKA	
Bestrebungen des schlesischen Adels für den Bau der Kirchen nach 1740 (im Lichte des im Geheimen Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz erhaltenen Quellenmaterials)	315

REFORMACJA: MIĘDZY IDEA A REALIZACJĄ – ASPEKTY EUROPEJSKIE, POLSKIE, ŚLĄSKIE

WPROWADZENIE

Reformacja była wielką ideą reformy chrześcijańskiej i nadzieją na odrodzenie Kościoła, wiary i życia chrześcijańskiego. Także z perspektywy współczesnej – po 500 latach od jej symbolicznego zapoczątkowania przez Marcina Lutra w 1517 r. – postrzegana jest zgodnie i niezależnie od prezentowanych przekonań religijnych, filozoficznych i historiograficznych jako wydarzenie przełomowe. Miała ona bowiem olbrzymie konsekwencje nie tylko dla doktryny, myśli religijnej i pojmowania wiary. Wpłynęła bezpośrednio także na pojawienie się nowych form organizacji i struktur kościelnych oraz na nowy sposób funkcjonowania w tym zakresie państw i różnorodnych terytoriów politycznych we wczesnonowożytnej Europie. Ponadto w tamtej epoce wiara i wyznanie nie stanowiły osobnej sfery, którą można by rozważać i opisywać jako wyodrębniony od innych segmentów ówczesnego życia społeczno-politycznego fenomen historyczny, a kościół jako instytucja nie był wyodrębnioną i ograniczoną tylko do zadań w zakresie ceremonii i nauczania religijnego organizacją. Kościół i religia były związane z całością ówczesnych systemów polityczno-społecznych. Tworzyły z nimi integralną całość zarówno w wymiarze duchowym, kulturowym i kulturalnym, także w wymiarach ściśle pragmatycznych, związanych z funkcjonowaniem władzy, jak i ze zorganizowaniem społeczno-politycznym ówczesnych społeczności. Dominowały w tworzeniu społecznych norm funkcjonowania ówczesnych ludzi. Z drugiej strony idee religijne, wyznaniowe czy kościelne nie tylko oddziaływały na różnorodne aspekty egzystencji społeczności chrześcijańskich, ale też same pod ich wpływem ulegały przekształceniom.

W tym kontekście niezwykle ważną okolicznością historyczną reformacji zapoczątkowanej przez Lutra było to, że nigdzie nie była realizowana jako jednorazowa, składająca się z określonych przepisów do jej przeprowadzenia, agenda reform. Nie tylko nie miała postaci jednorodnego i gotowego programu zmian, ale także ich wprowadzanie nie podlegało kontroli przez centrum, postrzegane jako wyznacznik tych norm. Jej zasady teologiczne, stanowiące następnie podstawę zmian pragmatycznych w funkcjonowaniu Kościoła i społeczności chrześcijańskich, były dopiero wypracowywane przez następujące po 1517 r. dziesiątki lat. Myśli zainicjowane przez Lutra były zamieniane w aksjomaty wyznaniowe przez niego, a następnie przez wielu wybitnych, mających niezwykle silny wpływ na kształt wczesnonowożytnego luteranizmu, teologów tego nurtu w ciągu XVI i XVII w. Jako normy doktrynalne idee reformacyjne osiągały niejednokrotnie nieprzewidywalną z punktu widzenia roku 1517 postać. Wiązał się z tym równie skomplikowany i niejednorodny proces wypracowywania zasad konfesyjnych i systemów kościelnych w okresie wczesnonowożytnym, który spowodował, że na każdym terytorium politycznym luteranizm przybierał – zarówno w aspekcie właściwości życia religijnego, jak organizacji kościelnej, a nawet w kształcie doktrynalnym – postać indywidualnej konfesji, choć o wspólnym fundamencie teologicznym.

Ponadto reformacja nie była tylko reformacją luterzańską. Wraz z nią narodziło się w chrześcijaństwie wiele nowych kierunków wyznaniowych – zwinglianizm, anabaptyzm, spirytualizm, po kilkunastu latach kalwinizm, a jeszcze później także anglikanizm. W ich obrębie lub niezależnie od nich powstawały następne, inne ugrupowania religijne. Ta niezwykle płodność reformacji trwa do naszych czasów, pozostając zaczynem wzbudzającym wciąż nowe inicjatywy odrodzenia chrześcijaństwa i chrześcijan. Dla tych grup nie rok 1517 był początkiem właściwej reformacji i nie zasady wypracowywane przez Lutra i luterzańskich myślicieli stawały się programem reformacji rozumianej jako sanacja chrześcijaństwa. Rolę tę odgrywały ich własne, specyficzne agendy określonych reform, charakterystycznych dla danego kierunku reformacji, lub rodzących się z nich, dalszych wariacji programów, których celem było ocalenie od zniekształceń relacji Boga i człowieka w chrześcijaństwie.

Niemniej rok 1517 pozostaje symboliczny i zachowuje znaczenie identyfikacyjne dla całego chrześcijaństwa. Był on punktem odniesienia przede wszystkim dla wielonurtowego w okresie wczesnonowożytnym luteranizmu, dla – choć często w perspektywie krytycznej – wspomnianych licznych nieluterzańskich kierunków odnowy Kościołów i chrześcijaństwa w XVI w. Jest tak-

że datą znaną dla katolicyzmu, który przyjął skierowaną przeciwko niemu krytykę teologiczną Lutra i powstawanie kościołów i konfesji protestanckich jako wyzwanie dla boskiej legitymacji swego Kościoła. Wprawdzie nie ocalał monopol instytucjonalny Kościoła rzymskiego, ale wypracowana w sporze z protestantyzmem nowa tożsamość katolicka, zwłaszcza w aspektach doktrynalnych i życia kościelnego, odbudowała pewność realizowanej przez ten Kościół religijnej misji i zapewniła witalność kulturową i teologiczną katolicyzmu na kilka stuleci. Rok ten pozostaje także symboliczną cezurą dla badaczy, często traktowaną przez nich jako *limes* dzielący europejską przeszłość chrześcijańską na to, co działo się w niej „przed” i „po” reformacji.

Przypadająca w 2017 roku 500. rocznica wystąpienia Marcina Lutra stała się pretekstem do spojrzenia na skomplikowany proces dokonywania się reformy chrześcijaństwa w nurcie reformacji w perspektywie problemu: *Reformacja: między ideą a realizacją*. Dwubiegunowe sformułowanie tematu miało nie tyle skłaniać do bilansu dokonań reformacji, co zrodzić namysł nad skomplikowanymi drogami, jakimi odbywa się ucieleśnienie idei.

Tak sformułowane zadanie badawcze zachęciło grono badaczy do dyskusji nad procesami, jakie dokonywały się w ciągu adaptacji wielkich idei odrodzenia chrześcijaństwa do praktyki życia społecznego i politycznego w okresie wczesnonowożytnym na terenie Europy, w Rzeczypospolitej i na Śląsku. Jej wyniki prezentuje obecna książka, która składa się z tekstów autorów wywodzących się z kilkunastu ośrodków badawczych i reprezentujących odrębne tradycje historiograficzne. Wybierając do wyjaśnienia egzemplaryczne kwestie i dokonując analiz za pomocą różnych metod badawczych, dążyli oni do przedstawienia rozwiązania dla zakreślonego w tytule zagadnienia badawczego. Otrzymywane rezultaty tych badań mają charakter wyjaśnień częściowych. Tworzona przez nie mozaika odpowiedzi składa się jednak na zarys obrazu pozwalający dostrzec wymiar dążeń podejmowanych w imię naprawy chrześcijaństwa oraz wiarę, że założone reformy przywrócą mu pierwotny kształt, który miał zostać zdeformowany po epoce apostołskiej przez – od tamtej pory dodawane mocą ludzką – nowe zasady. Jednocześnie pokazują one złożoność procesów towarzyszących reformacyjnym przeobrażeniom, które czasem wiodły w kierunkach przez reformatorów nieoczekiwanych.

Zgromadzone w obecnej publikacji teksty prezentują zatem z jednej strony, jak wielkim intelektualnym, duchowym i zarazem pragmatycznym wysiłkiem była reformacja, a z drugiej strony, jak była ona narażona – tak jak każda wcielana w życie idea naprawy stanu duchowego społeczności – na zniekształ-

cenia w spotkaniu z uwarunkowaniami rzeczywistości i zmuszana do zgody na nie w obliczu niedoskonałości ludzkiej. Czasem dopiero po wielu dziesięcioleciach, albo nawet stuleciach, od momentu zapoczątkowania określonej reformacji w konkretnym organizmie polityczno-społecznym, udawało się wdrożyć – nieraz zasadnicze – jej elementy. Należy także brać pod uwagę, jak na ogląd przeszłości wpływają zmiany w recepcji zjawisk historycznych przez historyków i historiografię.

Właśnie z tych dwóch powodów – roli historiografii we współczesnej recepcji tego, co się stało w przeszłości, jak i wpływu – tym razem samej historiografii i ocen kreowanych przez historyków – na widzenie tej przeszłości w określonej perspektywie wartości, rozważania w tej książce rozpoczyna tekst **Otfrieda Czaiki**, niemieckiego badacza, pracującego naukowo w Oslo i zajmującego się historią reformacji na terenie państw i regionów Skandynawii, a zwłaszcza w Szwecji. Jego wywody zwracają uwagę na to, jak decydująco interpretacje historyczne określają naszą percepcję przeszłości oraz na to, jak silnie modelowane są one przez czynniki pozabadawcze, sterowane najczęściej przez aktualne intencje polityczne, trendy kulturowe czy mody metodologiczne. Czynniki te wpływają często na redukcję obszarów i zakresów badań historycznych do wybranych problemów interesujących współczesnych. Rezultatem m.in. takiego dominującego – w opinii tego badacza – wśród historyków skandynawskich podejścia jest opisywanie przez nich fenomenu reformacji jedynie w granicach państwowych XX w., bez baczenia na wczesnonowożytną strukturę polityczno-państwową Skandynawii oraz na intensywne powiązania państw tego regionu Europy z niemieckim kręgiem kulturowym w XVI w. Czaika wskazuje następnie, jak silnie renesans katolicyzmu w II poł. XX w. i rozkwit badań nad średniowieczem skandynawskim zniekształciły odbiór informacji źródłowych z okresu reformacji i zdegradowały znaczenie zdarzeń z nią związanych w XVI w. na tych terenach. Wreszcie według autora skandynawscy teoretycy nauki w XX w., formułujący swe opinie w imię modernistycznych teorii, udowadniających m.in. „nienaukowość” teologii, doprowadzili do dalszej „dekonstrukcji” znaczenia luteranizmu w Skandynawii w XVI i XVII w. Problem znaczenia historiografii dla oglądu przeszłości podejmuje także tekst **Lucyny Harc**. Autorka egzemplifikuje to zjawisko przez wskazanie na opiniotwórcze oddziaływanie uczonych pastorów luteranśkich piszących i publikujących w II poł. XVIII w. Według niej są oni właściwymi twórcami obrazu – przed ponad dwoma wiekami wcześniej dokonującej się – reformacji na Śląsku. Dopiero bowiem po 1763 r., dzięki zmienionym

uwarunkowaniom polityczno-państwowym, duchowni luterkańscy włączyli się w kształtowanie narracji o początkach reformacji oraz historii gmin protestanckich na Śląsku. Efektem stał się prawdziwy wysyp publikacji, jakie ukazywały się do przełomu XVIII i XIX w. Badaczka zwraca przy tym uwagę, że opisy przeszłości sporządzane były przez tych, którzy z jednej strony posiadali potrzebną do jej napisania wiedzę. Jednocześnie jednak byli oni najbardziej zainteresowani powstaniem takiej opowieści o przeszłości, która jednoznacznie pozytywnie wartościowałaby bliskie im idee i w korzystnym świetle przedstawiała pożądaną bieg wydarzeń. Ukazane w obydwu tekstach zawile drogi historiografii uświadamiają istnienie jednego z ważnych filtrów postrzegania reformacyjnej przeszłości.

Następne trzy teksty koncentrują się w obrębie tematu ramowego na różnych aspektach reformacji na ziemiach ówczesnej Rzeczypospolitej. **Waldemar Kowalski**, historyk specjalizujący się w historii społeczno-religijnej XVI–XVIII w., w swoim tekście wyszedł od obserwacji, że posiadamy znikomą wiedzę historyczną na temat postrzegania reformacji przez współczesnych tym zjawiskom ludzi, zwłaszcza z warstw niższych, przez członków ubogiej szlachty, przez chłopów, przez odwiedzającą miejsca handlowe gawiedź, czyli przez przeciętnego mieszkańca państwa. Badacz swą uwagę poświęcił zatem analizie dwóch utworów literackich z 1549 i 1553 r., z pogranicza literatury sowizdrzalskiej i polemicznej, przeznaczonych nie tylko do czytania, ale też możliwych do zaadaptowania na scenę, być może przed zebraną przypadkowo publicznością na jarmarkach czy przy okazji większych świąt kościelnych. Ta „zwykłość” przeznaczenia tej literatury, potwierdzona „przeciętnością” jej walorów literackich i „pospolitością” występujących w niej postaci, umożliwiły badaczowi snucie przypuszczeń na temat tego, co właściwie ówcześni, odpowiadający dzisiejszej kategorii tzw. zwykłych, ludzie mogli wiedzieć o reformacji. Frapującym aspektem wspomnianych wierszowanych utworów, jak zwraca uwagę badacz, jest to, że mimo pozorów polemizowania z ideami luteranckimi, nie dają się one jednoznacznie zakwalifikować do literatury antyreformacyjnej. Krytycznej recepcji reformacji w katolickim kaznodziejstwie staropolskim poświęcił swą uwagę **Filip Wolański**, wrocławski badacz kultury staropolskiej. Zwrócił on uwagę na rozwój ówczesnej homiletyki katolickiej, która wykształciła nowy typ kaznodziejstwa polemicznego spowodowany przez intensyfikację polemik religijnych z reformacyjnym współzawodnictwem. Jej zasady, jak zwraca uwagę badacz, polegające na wykazywaniu różnic między doktryną katolicką a protestanckimi wyznaniem, czynione w celu obrony katolicyzmu,

stawiały się z jednej strony narzędziem katolickiej edukacji religijnej, z drugiej strony jednak dostarczały równocześnie sporej wiedzy z zakresu antagonistycznie traktowanych wyznań protestanckich. Autor zwrócił też uwagę na zmianę charakteru w tym zakresie kazań katolickich po połowie XVII w., kiedy w ich treści reformacja i protestantyzm nabrały funkcji wybitnie topicznej, negatywnie utożsamianej z paradygmatem obcości. Kolejny tekst autorstwa **Sławomira Kościelaka**, gdańskiego badacza specjalizującego się w badaniach nad stosunkami wyznaniowymi w Gdańsku i Prusach Królewskich w okresie nowożytnym, koncentruje się na zjawisku transferu śląskich duchownych do Gdańska w XVI i XVII w. i jego znaczenia dla wprowadzenia i rozwoju reformacji w mieście. Zjawisko to poddaje analizie kwantytatywnej, jak i kwalitatywnej, wskazując, że zwłaszcza w XVI w. Ślązacy znacząco przyczynili się do zapoczątkowania zmian w gdańskich kościołach w duchu reformacji. Autor otwiera w ten sposób także pole do badań nad wpływem na reformację gdańską specyficznych cech eksportowanych z różnych reformacyjnych środowisk śląskich.

Następny obszar problemowy dotyczy zjawisk związanych z reformacją na terenie Królestwa Czeskiego. W wyodrębnionym pod takim tytułem dziale zamieszczono tylko te teksty, w których przedmiotem były zjawiska z tego zakresu w samych Czechach i Łużycach Dolnych. Choć bowiem częścią Królestwa Czeskiego był w tym czasie także Śląsk, to teksty poświęcone zjawiskom reformacyjnym na jego terenach zostały włączone w osobną grupę tekstów z dwóch powodów. Jedną racją była mnogość tych tekstów i ich większe zróżnicowanie problemowe. Drugą przyczyną, ważniejszą, była odrębność i autonomiczność zachodzących na terenach śląskich procesów reformacyjnych w odniesieniu tak do samych Czech, jak i pozostałych krajów Królestwa. Rozważania o zjawiskach reformacyjnych w Czechach otwiera tekst **Bogusława Czechowicza**, opolskiego historyka sztuki specjalizującego się w historii i historii sztuki czeskiej i śląskiej głównie okresu późnośredniowiecznego i wczesnonowożytnego. Apeluje on w nim o przyznanie husytyzmowi tytułu pierwszej reformacji. Według niego pierwszeństwo to wynika z dziedziczenia przez reformację luterzańską sekularyzujących założeń reformacji czeskiej. Dowodząc kontrowersyjnej tezy o wybitnie sekularyzującej agendzie reformacji husyckich, jak i luterzańskich, formułuje następnie twierdzenie, iż reformacja czeska w odniesieniach politycznych czerpała z bizantyjskiej tradycji państwo-politycznej. W następnym tekście **Petr Hrachovec** i **Jan Zdichynec**, dwaj badacze czescy okresu nowożytnego z Pragi, zanalizowali politykę kościelną króla Ferdynanda w całym okresie jego rządów (1526–1564), a zwłaszcza stra-

tegię wobec kryzysu życia klasztornego, na terenie Łużyc Górnych. Badacze skupili się na dwóch problemach. Jednym z nich były działania królewskie, mające na celu ochronę konwentów zakonnych przed skutkami reformacji. Ta przejawiała się z jednej strony zmniejszającym się napływem chętnych do podjęcia życia zakonnego i odchodzeniem z zakonów dotychczasowych członków, a z drugiej – naciskami ze strony części władz krajowych, władz miejskich i szlachty, dążących do rozwiązania i przejęcia dóbr poszczególnych konwentów. Drugim problemem było traktowanie klasztorów i ich majątków przez Ferdynanda I jako królewskich dóbr kameralnych, co pociągało za sobą zarówno nakładanie na nie podatków, jak i – w szczególnych sytuacjach potrzeb finansowych króla – domaganie się nawet wyprzedaży ich posiadłości i przekazywanie pozyskanych sum do kasy panującego. Przeprowadzone analizy wskazują według autorów na to, że systemowy sposób traktowania przez katolickiego króla instytucji Kościoła katolickiego był tożsamy z roszczeniami szlachty i książąt, przechodzących na reformację, które przejawiali oni do rządów nad kościołami i klasztorami lokalnymi. Różnica polegała na tym, że król domagał się tego jako władza państwowa. Młoda badaczka czeska związana zarówno z uniwersytetem praskim, jak i wrocławskim, **Andrea Huczmanová**, obrała natomiast za przedmiot swych badań zabiegi członków jednego z potężnych rodów czeskich, Ślików/Schlicków, równoległe o reformację i o prestiż rodowy. Przekonywająco ukazała splót tych celów polityki rodowej Ślików na przykładzie fundacji reprezentacyjnych dzieł sztuki i architektury w posiadanych przez nich mieście Jachymowie. Badaczka wywód skoncentrowała na wykazaniu ścisłego połączenia tych intencji w formie i treści w wykonywanych na ich zlecenie dziełach sztuki, które podnosząc stanowy prestiż Ślików, miały także funkcje wspierania wprowadzania reformacji w mieście. Lokalny wymiar reformacji umożliwiał modelowanie jej przez stanowo-rodową dumę Ślików.

Kolejne dwa teksty otwierają część dotyczącą zjawisk reformacyjnych na Śląsku i zostały poświęcone edukacji jako funkcji reformacji. **Martin Holý**, czeski badacz kulturalnych i edukacyjnych zjawisk związanych ze zmianami wyznaniowymi na terenie Królestwa Czeskiego, w tym Śląska, zwrócił uwagę na nowe reformacyjne regulacje dotyczące szkolnictwa, zwane porządkami szkolnymi, jako szczególne narzędzie zmian programów szkolnych w pożądanym przez reformatorów i sprzyjające reformacji władze świeckiej kierunku religijno-wyznaniowym. Zdefiniował je też jako środki utrwalania i stabilizacji reformacyjnej konfesji. Zwraca jednak uwagę, że mimo jednoznacznego wpływu luteranizmu wittenberskiego na śląskie agendy reform edukacyjnych

w XVI w., nie można ustalić ich afiliacji do konkretnych, pozaśląskich tekstów tego rodzaju. Jak zauważa, w historiografii tylko ogólnie wskazuje się na inspirowanie programów szkolnych ideami płynącymi z luteranckiej Wittenbergi, które miały podstawę w migracji edukacyjnej Ślązaków do tamtejszego uniwersytetu. Tekst **Christine Absmeier**, niemieckiej badaczki związanej z ośrodkiem uniwersyteckim w Stuttgarcie, poświęcony również relacjom między szkolnictwem a reformacją, rozpatruje to zagadnienie w innej perspektywie. Badaczka postrzega je jako wirtualne kontinuum między wyobrażonym i rzeczywistym, tj. między obrazem związków edukacji i reformacji utrwalanych w historiografii konfesyjnej a dużo bardziej skomplikowaną ich relacją w praktyce, jednak „nieopisaną” przez historyków, choć źródłowo dostępną. Badaczka wskazuje, że życzeniowa opcja prezentowana w historiografii przedstawia rozkwit edukacji luteranckiej na Śląsku, która dokonywała się dzięki reformom wdrażanym w różnych ośrodkach szkolnictwa śląskiego przez zjednoczoną w jednej – reformacyjnej – konfesji relatywnie dużą liczbę wybitnych luteranckich uczonych-pedagogów. Zauważa, że taka wizja historiograficzna ma źródło w jednym, ale niezwykle wpływowym tekście Filipa Melanchtona, mianowicie we wstępie do wydania *Catechesis* Valentina Trozendorfa. Pochlebna i atrakcyjna dla śląskich luteranów opinia Melanchtona nie opisywała jednak, zdaniem badaczki, rzeczywistości śląskiej w XVI w., ale była wobec niej idealizująca i postulatywna. Zafascynowani nią badacze następnych pokoleń ukształtowali obraz bogatego i jednorodnego świata intelektualno-religijnego śląskiego luteranizmu. Zwracając się do kategorii „rzeczywistość”, autorka wskazuje, jak bardzo różnorodny religijnie, konfesyjnie i kościelnie był protestancki Śląsk w XVI w. i jak dalece system szkolny – oparty na tradycyjnym i niemodernizowanym w II poł. XVI w. śląskim luteranizmie – nie był w stanie wytworzyć jedności konfesyjno-intelektualnej w tym wielobarwnym religijnym środowisku. W tej perspektywie podjęte zostały także rozważania w następnym tekście autorstwa **Gabrieli Wąs**, który równocześnie rozpoczyna serię trzech tekstów o wymiarze intelektualnym reformacji. Wyjściem dla rozważań w nim przedstawionych stała się rozbieżność opinii w historiografii o charakterze reformacji śląskiej. Tezie o luteranckim jej profilu, upowszechnianej przez część historycznego piśmiennictwa śląskiego, inna jego część przeciwstawia tezę o jej wybitnie nieluteranckim charakterze. Obranym sposobem weryfikacji tego trudnego do eksplikacji problemu stała się analiza ustosunkowania się do reformacji wrocławskiej, uchodzącej za paradygmat śląskiej reformacji luteranckiej, piszących w epoce autorów trzech innych wyznań chrześcijaństwa na

Śląsku: spirytualisty reformacyjnego, kalwinisty oraz katolika. W następnych dwóch tekstach omawiane są, w różnym ujęciu problemowym i czasowym, zagadnienia przygotowania intelektualnego i edukacyjnego reprezentowanego przez duchowieństwo, a także ogólniej – przez ewangelików na Śląsku, czyli przez ludzi z warstwy, która wprowadzała w życie normy reformacyjne i następnie troszczyła się o ich utrzymanie. Tekst **Wacława Gojniczka** koncentruje się na duchowieństwie księstwa cieszyńskiego. Podniesiony problem ujawnia przede wszystkim, jak bardzo zaniedbane są badania prozopograficzne tej grupy, na której spoczywało wdrażanie zmian reformacyjnych w pracy parafialnej. Inna wstępna obserwacja ukazuje, jak mimo czasem eksponowanej pozycji kościelnej osoby te, działające jako proboszczowie czy członkowie konsystorzów, są słabo uchwytnie w źródłach. Z przypuszczalnej grupy około 300 duchownych badaczowi udało się ustalić imienną listę 201 osób w opisywanym przez niego okresie, tj. od zapoczątkowania reformacji w księstwie cieszyńskim w latach 50. XVI w. do końca panowania dynastii piastowskiej w księstwie około sto lat później. Zatem mniej więcej jedna trzecia osób z tej grupy pozostaje wciąż poza recepcją historyczną. Analizy skoncentrowane na określeniu pochodzenia społecznego, wykształcenia, miejsca jego pozyskania oraz kolejności zajmowanych stanowisk kościelnych przez duchownych ujawniły, w opinii badacza, pewien społeczno-intelektualny wzorzec duchownego w badanym okresie. Inną perspektywę dla określenia wiedzy religijnej, reprezentowanej już nie tylko przez duchownych, ale też przez szczególną grupę protestantów, przez polskojęzycznych ewangelików na Śląsku Cieszyńskim, podjęła **Renata Czyż**. W swoim tekście próbuje tego dokonać przez ustalenie zbioru druków reformacyjnych – i szerzej protestanckich – które miał charakter pośredniczenia wiedzy z zakresu teologii i religii, a obecnych w różnych zbiorach bibliotecznych na Śląsku Cieszyńskim. Zwraca uwagę dużą różnorodność proveniencji konfesyjnej tych druków, wśród których dominują luterzańskie, ale też obecne są kalwińskie, a nawet arianne. W związku z tym cechą tak sprofilowanych badań stała się konieczność ustalania daty nabycia druków lub nazwisk kupujących. Wiele starszych druków bowiem nabywano w znacznej odległości od czasu ich powstania, czasem zapewne z potrzeb bardziej bibliofilskich niż wyznaniowych. Badania te informują o obiegu literatury protestanckiej na tym terenie, choć trudno zweryfikować czas, w którym były one pożądane jako nośnik wiedzy konfesyjnej i konkretnych ich odbiorców.

Na zakończenie **Małgorzata Konopnicka** podjęła problem pośpiesznego, często nieplanowo przebiegającego budownictwa luterzańskich kościołów

na terenach śląskich po opanowaniu ogromnej większości tego kraju przez Fryderyka II w następstwie wojny rozpoczętej w 1740 r. Dopiero wówczas rozpoczęto nadrabianie kilkunastowiecznych już zapóźnień w rozwoju sieci kościołów, które mogłyby regularną opieką religijną objąć protestancką ludność Śląska. Dotychczasowa, dalece niewystarczająca na potrzeby – przede wszystkim luteranów śląskich – liczba kościołów oznaczała nie tylko brak kompatybilnej sieci parafialnej. W praktyce stan taki uniemożliwiał także funkcjonowanie centrów wiedzy religijnej i koordynacji kościelnej, w tym istnienia ośrodków nadzoru nad prawidłowością doktryny teologicznej i nauki kościelnej. Brak kościołów był nie tylko brakiem materialnej wizualizacji konfesyjnej, ale oznaczał także powstrzymywanie procesów religijno-teologicznej transformacji. Te elementy reformacji dopełniały się wtórnie i stopniowo dopiero w II poł. XVIII w.

Redaktorki tomu wyrażają serdeczne podziękowanie zarówno prof. dr. hab. Przemysławowi Wiszewskiemu, Dziekanowi Wydziału Nauk Historycznych i Pedagogicznych Uniwersytetu Wrocławskiego, jak i prof. dr. hab. Rościszławiowi Żerelikowi, Dyrektorowi Instytutu Historycznego, za zainteresowanie przedstawioną problematyką i pomoc finansową w zorganizowaniu spotkania grona badaczy, jak i obecnie w przygotowaniu owoców ich przemyśleń do wydania drukiem. Przedsięwzięcia te nie byłyby możliwe także bez zaangażowania w ich finansowe wspomóżenie ze strony przełożonego diecezji wrocławskiej Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, bp. Waldemara Pytla, za które składamy równie głębokie podziękowanie. Wyrazy wdzięczności kierujemy także do dr. Wojciecha Woźniaka, Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych w latach 2016–2018, oraz do dr. Janusza Golaszewskiego, Dyrektora Archiwum Państwowego we Wrocławiu, których pomoc materialna i gościnność również okazały się niezbędne dla urzeczywistnienia tych inicjatyw.

Lucyna Harc i Gabriela Wąs

REFORMATION: ZWISCHEN IDEE UND UMSETZUNG – EUROPÄISCHE, POLNISCHE UND SCHLESISCHE ASPEKTE

GELEITWORT

Die Reformation war eine großartige Idee der christlichen Reform und Hoffnung auf eine Wiedergeburt der Kirche, des Glaubens und des christlichen Lebens. Auch aus der gegenwärtigen Perspektive – 500 Jahre nach ihrem symbolischen Beginn von Martin Luther im Jahre 1517 – wird sie konsequent und unabhängig von den präsentierten religiösen, philosophischen und historiographischen Überzeugungen als Durchbruch wahrgenommen. Und tatsächlich hatte sie enorme Konsequenzen, nicht nur für die Lehre, das religiöse Denken und die Glaubensauffassung. Sie beeinflusste auch direkt die Entstehung neuer Formen kirchlicher Organisation und Strukturen, sowie eine neue Funktionsweise in diesem Bereich von Staaten und verschiedenen politischen Territorien im frühneuzeitlichen Europa. Zu dieser Zeit machten zudem Glaube und Religion keinen eigenständigen Bereich aus, der als historisches Phänomen, damals von anderen Teilen des gesellschaftlichen und politischen Lebens abgesondert, betrachtet und beschrieben werden konnte, und die Kirche als Institution war keine getrennte und nur auf Aufgaben im Bereich der Zeremonien und Religionslehre beschränkte Organisation. Kirche und Religion waren mit den gesamten damaligen politischen und sozialen Systemen verbunden. Gemeinsam bildeten sie ein integrales Ganzes sowohl in der spirituellen, kulturtechnischen und kulturellen Dimension als auch in der streng pragmatischen Dimension, die mit dem Funktionieren der Macht und mit der gesellschaftspolitischen Organisation der damaligen Gemeinschaften zusammenhing. Sie dominierten bei der Schaffung sozialer Normen für das Funktionieren zeitgenössischer Menschen. Andererseits beeinflussten religiöse, konfessionelle oder kirchliche Ideen nicht nur verschiedene Aspekte

der Existenz christlicher Gemeinschaften, sondern sie veränderten sich auch selbst unter ihrem Einfluss.

Ein äußerst wichtiger historischer Umstand der von Luther eingeleiteten Reformation war in diesem Zusammenhang, dass sie nirgends als einmalige, aus spezifischen Bestimmungen für ihre Umsetzung bestehende Reformagenda eingesetzt wurde. Sie hatte bloß nicht nur die Form eines homogenen und fertigen Änderungsprogramms. Auch ihre Einführung unterlag keiner Kontrolle des Zentrums, das als Determinante dieser Standards wahrgenommen wurde. Ihre theologischen Prinzipien, die damals die Grundlage für pragmatische Veränderungen in der Funktionsweise der Kirche und der christlichen Gemeinschaften bildeten, wurden nur für die nächsten Jahrzehnte nach 1517 ausgearbeitet. Die von Luther initiierten Gedanken wurden von ihm, wie auch von vielen lutherischen Theologen im 16. und 17. Jh., in religiöse Konfessionsaxiome umgewandelt, die die Form des frühneuzeitlichen Luthertums, stark beeinflussten. Als doktrinäre Normen erreichten Reformvorstellungen oft eine Form, die aus Sicht aus dem Jahre 1517 nicht vorhersehbar war. Damit war ebenso ein komplizierter und nicht heterogener Prozess der Ausarbeitung von Konfessionsprinzipien und kirchlichen Systemen in der frühen Neuzeit verbunden, der dazu führte, dass der Lutheranismus auf einem jeden politischen Gebiet – sowohl im Hinblick auf die Eigenschaften des religiösen Lebens, als auch in der Kirchenorganisation – die Gestalt eines individuellen Bekenntnisses jedoch mit einer gemeinsamen theologischen Grundlage annahm.

Darüber hinaus war die Reformation nicht nur eine lutherische Reformation. Damit sind viele neue religiöse Strömungen im Christentum geboren: Zwinglianismus, Anabaptismus, Spiritismus, – nach mehreren Jahren – Calvinismus und später auch Anglikanismus. Darin oder auch unabhängig davon entstanden andere religiöse Gruppen. Diese außergewöhnliche Fruchtbarkeit der Reformation ist bis zum heutigen Tag geblieben und bleibt ein „Sauer-teig“, der immer noch neue Initiativen zur Wiederbelebung des Christentums und der Christen aufwirft. Für diese Gruppen war nicht das Jahr 1517 der Beginn einer richtigen Reformation, und die von Luther und den lutherischen Denkern erarbeiteten Prinzipien wurden nicht zu einem Reformprogramm, das als Sanierung des Christentums verstanden wurde. Diese Rolle wurde durch ihre eigenen spezifischen Ziele für bestimmte Reformen erfüllt, die für eine bestimmte Richtung der Reformation symptomatisch waren, oder durch die nachfolgenden Variationen von Programmen, die daraus hervorgegangen

sind und deren Ziel darin bestand, die verzerrte Beziehung zwischen Gott und Mensch im Christentum zu retten.

Trotzdem bleibt 1517 symbolisch und behält die identifizierende Bedeutung für das gesamte Christentum. Es war vor allem der Bezugspunkt für den Multi-Aspekt in der frühen Neuzeit des Lutheranismus für – wenn auch oft kritisch – die oben genannten zahlreichen nicht-lutherischen Richtungen der Erneuerung von Kirchen und des Christentums im 16. Jh. Es ist auch ein wichtiges Datum für den Katholizismus, der Luthers theologische Kritik und die Entstehung protestantischer Kirchen und Konfessionen als Herausforderung für die göttliche Legitimität seiner Kirche akzeptierte. Obwohl das institutionelle Monopol der römischen Kirche nicht überlebte, hat die neue, im Streit mit dem Protestantismus entwickelte katholische Identität, insbesondere in Bezug auf doktrinelles Aspekte und das Kirchenleben, die Sicherheit der durch die Kirche erfüllten religiösen Mission wiederhergestellt und die kulturelle und theologische Vitalität des Katholizismus für mehrere Jahrhunderte gesichert. Überdies bleibt dieses Jahr eine symbolische Zäsur für Forscher und wird von ihnen häufig als Limes behandelt, aufgrund dessen die europäische christliche Vergangenheit in die Geschehnisse „vor“ und „nach“ der Reformation eingeteilt wird.

Die 500-Jahr-Feier von Martin Luthers Auftritt wurde zum Vorwand, den komplizierten Prozess der Reform des Christentums in der Reformationsbewegung in der Problemsperspektive zwischen Idee und Verwirklichung zu betrachten. Die bipolare Formulierung des Themas war nicht so schlicht als Bilanz der Reformation gedacht, sondern vielmehr als ein Überdenken der komplizierten Umsetzungsweisen dieser Idee.

Die so formulierte Forschungsaufgabe ermutigte eine Forschergruppe, über die während der Anpassung der großen Ideen der Wiederbelebung des Christentums an die Praxis des sozialen und politischen Lebens in der frühen Neuzeit in Europa, in Rzeczpospolita und in Schlesien stattfindenden Prozesse zu diskutieren. Ihre Ergebnisse werden im aktuellen Buch präsentiert, das aus den Texten von Autoren aus verschiedenen Forschungszentren mit unterschiedlichen geschichtsträchtigen Traditionen besteht. Bei der Auswahl exemplarischer Themen zur Erklärung und Analyse mit verschiedenen Forschungsmethoden suchten sie nach einer Lösung für das im Titel vorgestellte Forschungsthema. Die erhaltenen Ergebnisse dieser Forschungen haben den Charakter von Teilerklärungen. Das von ihnen geschaffene Mosaik der Antworten bildet einen Umriss des Bildes, das es ermöglicht, die Dimensi-

on der Bestrebungen zu erkennen, die im Namen der Wiederherstellung des Christentums unternommen wurden, sowie auch die tiefste Überzeugung zu würdigen, dass die beabsichtigten Reformen die ursprüngliche Form der Religion wiederherstellen werden, die nach der apostolischen Ära durch neue, von Menschen hinzugefügte Prinzipien deformiert wurde. Gleichzeitig stellen diese Forschungsergebnisse die Komplexität der reformatorische Transformationen begleitenden Prozesse dar, die manchmal in die für Reformatoren unerwarteten Richtungen führten.

Die in der vorliegenden Publikation gesammelten Texte zeigen einerseits, was für ein großes intellektuelles, spirituelles und gleichzeitig pragmatisches Bemühen die Reformation war, andererseits, wie sie – wie jeder Gedanke, den spirituellen Zustand der Gemeinschaft nachzubessern – dem Risiko der Verzerrungen in der Konfrontation mit den Determinanten der Realität ausgesetzt wurde. Manchmal konnten erst nach vielen Jahrzehnten oder sogar Jahrhunderten ab dem Zeitpunkt, an dem eine bestimmte Reformation in einem konkreten politischen und sozialen Organismus eingeleitet wurde, wesentliche Elemente der Reformation umgesetzt werden. Es sollte auch mitberücksichtigt werden, wie die Veränderungen in der Rezeption der historischen Phänomene und der Historiographie die Sicht auf die Vergangenheit beeinflussen.

Eben aus diesen beiden Gründen (die Rolle der Historiographie in der zeitgenössischen Rezeption des Geschehens und des Einflusses – diesmal der Historiographie selbst und der von Historikern kreierte Einschätzungen – auf die Betrachtung dieser Vergangenheit in der bestimmten Wertperspektive) beginnen die Erwägungen in diesem Buch mit dem Text von **Otfried Czaika**, einem deutschen Forscher, der wissenschaftlich in Oslo arbeitet und sich mit der Geschichte der Reformation in den skandinavischen Ländern und Regionen, insbesondere in Schweden, beschäftigt. Seine Beobachtungen machen darauf aufmerksam, wie entscheidend historische Interpretationen unsere Wahrnehmung der Vergangenheit bestimmen und wie stark sie durch Außenforschungsfaktoren modelliert werden, die meist durch aktuelle politische Absichten, kulturelle Trends oder methodologische Moden gesteuert werden. Diese Faktoren wirken sich häufig auf die Reduktion von Gebieten und Bereichen der historischen Forschung auf ausgewählte Probleme aus, die für zeitgenössische Menschen von Interesse sind. Laut ihm ist das Ergebnis einer solchen Dominanz unter den skandinavischen Historikern der Ansatz, das Phänomen der Reformation ausschließlich innerhalb der Staatsgrenzen des 20. Jh. zu beschreiben, ohne auf die frühneuzeitliche politisch-staatliche

Struktur Skandinaviens und die engen Verbindungen der Länder dieser Region mit dem deutschen Kulturkreis zu achten. Czaika weist auch darauf hin, wie stark die Renaissance des Katholizismus in der zweiten Hälfte des 20. Jh. und die blühende Erforschung des skandinavischen Mittelalters den Empfang von Quelleninformationen aus der Reformationszeit verfälschten und die Ereignisse, die im 16. Jh. in diesen Gebieten damit verbunden waren, erheblich degradierten. Schließlich, so der Autor, die skandinavische Wissenschaftstheoretiker des 20. Jh. ihre Meinungen im Namen modernistischer Theorien formulierten, indem sie u.a. die Theologie als „unwissenschaftliches“ Wissen definierten, was zu einer weiteren „Dekonstruktion“ der Bedeutung des Luthertums in Skandinavien im 16. und 17. Jh. führte. Das Problem der Wichtigkeit der Historiographie für das Betrachten der Vergangenheit wird auch im Text von **Lucyna Harc** aufgegriffen. Die Autorin veranschaulicht dieses Phänomen, indem sie auf die meinungsbildende Kraft gelehrter lutherischer Pastoren verweist, die in der zweiten Hälfte des 18. Jh. schrieben und publizierten. Ihrer Meinung nach sind sie die eigentlichen Schöpfer des Bildes der – mehr als zwei Jahrhunderte zuvor – stattfindenden Reformation in Schlesien. Erst nach 1763 konnten lutherische Priester, dank der veränderten politischen und staatlichen Bedingungen, die Erzählung über die Anfänge der Reformation und die Geschichte der protestantischen Gemeinden in Schlesien mitgestalten. Das Ergebnis war eine echte Explosion der Publikationen, die bis zur Wende des 18. und 19. Jh. erschienen. Die Forscherin macht dabei darauf aufmerksam, dass die Beschreibungen der Vergangenheit aus der Feder derjenigen stammten, die v.a. das nötige Wissen besaßen, diese aufzuschreiben. Gleichzeitig waren sie jedoch am meisten an der Schaffung solch einer Geschichte über die Vergangenheit interessiert, die eindeutig positiv ihre für sie wertvollen Ideen bewerten und deren gewünschten Ablauf in einem günstigen Licht darstellen würde. Der in beiden Texten gezeigte verworrene Weg der Historiographie macht uns auf die Existenz eines wichtigen Filters in der Wahrnehmung der reformatorischen Vergangenheit aufmerksam.

Die nächsten drei Texte konzentrieren sich im Bereich des Rahmenthemas auf verschiedene Aspekte der Reformation in den Ländern der damaligen Rzeczpospolita. **Waldemar Kowalski**, der sich auf die sozio religiöse Geschichte des 16. bis 18. Jh. spezialisiert, geht in seinem Text von der Feststellung aus, dass wir wenige historische Kenntnisse über die Wahrnehmung der Reformation durch die Menschen der Neuzeit haben, insbesondere durch die Menschen aus der Unterschichten, z.B. durch Angehörige des armen Adels, durch

Bauern oder durch Dienstleute aus der Stadt. Der Forscher widmet sich deshalb der Analyse von zwei literarischen Werken aus den Jahren 1549 und 1553 aus dem Grenzbereich der schelmischen und polemischen Literatur, die nicht nur zum Lesen vorgesehen, sondern auf Bühnenvorstellungen vielleicht vor einem zufälligen Publikum auf Messen oder an kirchlichen Feiertagen vorzubereiten waren. Diese „Normalität“ der Bestimmung dieser Literatur, die durch die „Mittelmäßigkeit“ ihrer literarischen Qualitäten und die „Banalität“ der darin auftretenden Charaktere bestätigt wurde, ermöglichte es dem Forscher, Annahmen darüber zu treffen, was eigentlich modern ist, was eigentlich die damals lebenden, der heutigen Kategorie der so genannten „gewöhnlichen Leute“ entsprechenden Vertreter der Gesellschaft von der Reformation wissen konnten. Ein frappierender Aspekt dieser vorgenannten Versarbeiten ist die Tatsache, dass trotz des Anscheins der Polemisierung mit lutherischen Ideen, sie nicht eindeutig als Antireformationsliteratur identifiziert werden können. Der kritischen Rezeption der Reformation im altpolnischen katholischen Predigertum widmete seine Aufmerksamkeit **Filip Wolański** aus Breslau, der sich mit der altpolnischen Kultur beschäftigt. Er weist auf die Entwicklung der katholischen Homilethik der Gegenwart hin, die eine neue Art der polemischen Predigt wegen der Intensivierung der religiösen Polemik mit reformistischem Wettbewerb herauskristallisierte. Ihre Prinzipien, die in dem Aufzeigen der Unterschiede zwischen den katholischen Lehren und den protestantischen Konfessionen zwecks der Verteidigung des Katholizismus vorgenommen bestanden, wurden einerseits zu einem Instrument der katholischen Religionserziehung, andererseits lieferten sie auch beträchtliche Kenntnisse über antagonistisch behandelte protestantische Konfessionen. Der Autor machte auch auf den Charakterwechsel in diesem Bereich der katholischen Predigten nach der Mitte des 17. Jh. aufmerksam, als die Reformation und der Protestantismus inhaltlich eine Funktion einnahmen, die mit dem Paradigma der Fremdartigkeit äußerst negativ verbunden war, die mit dem Paradigma der Entfremdung negativ identifiziert wurde. Ein weiterer Text von **Stawomir Kościelak** aus Danzig, der sich auf die Erforschung religiöser Beziehungen in Danzig und Königlichem Preußen in der Neuzeit fokussiert, konzentriert sich auf den Transfer der schlesischen Kleriker nach Danzig im 16. und 17. Jh. und dessen Bedeutung für die Einführung und Entwicklung der Reformation in der Stadt. Dieses Phänomen unterzieht er einer qualitativen und quantitativen Analyse, aus deren Ergebnisse resultiert, dass die Schlesier v.a. im 16. Jh. wesentlich zur Initiierung der Veränderungen in den Danziger Kirchen im Sinne

der Reformation beitrugen. Auf diese Art und Weise eröffnet der Autor auch ein Feld für die Erforschung der Auswirkungen spezifischer, aus den verschiedenen reformistischen schlesischen Umgebungen exportierter Merkmale auf die Danziger Reformation.

Der nächste Problembereich betrifft Phänomene, die im Zusammenhang mit der Reformation im böhmischen Königreich stehen. Der unter einem solchen Titel gesonderte Abschnitt enthält nur die Texte, in denen die Phänomene auf diesem Gebiet in Böhmen und in der Lausitz Gegenstand waren. Obwohl Schlesien damals auch ein Teil des Böhmisches Königreichs war, wurden die Texte, die sich mit Reformationserscheinungen in seinem Hoheitsgebiet befassten aus zwei Gründen in einer separaten Textgruppe zusammengefasst. Ein Grund dafür war die Vielzahl dieser Texte und ihre größere Problemvariation. Der andere Grund war die Unabhängigkeit und Autonomie der in Schlesien stattfindenden Reformprozesse, sowohl in Böhmen als auch in anderen Ländern des Königreichs. Die Reflexionen über Reformphänomene in Böhmen werden von **Bogusław Czechowicz** aus Opole eröffnet, der sich auf die Geschichte und Geschichte der böhmischen und schlesischen Kunst – v.a. im späten Mittelalter und in der frühen Neuzeit – spezialisiert, . In seinem Text appelliert er um die Verleihung des Titels der ersten Reformation an den Hussitismus. Seiner Ansicht nach resultiert diese Priorität aus der Vererbung durch die lutherische Reformation der säkularisierenden Annahmen der böhmischen Reformation. Indem er die umstrittene These über die extrem säkularisierende Agenda sowohl der hussitischen als auch der lutherischen Reformen unter Beweis stellt, formuliert er dann die Behauptung, dass die böhmische Reformation in politischen Bezügen auf die byzantinische staatspolitische Tradition zurückgeht. Im weiteren Text analysierten **Petr Hrachovec** und **Jan Zdichynec** aus Prag die Kirchenpolitik von König Ferdinand während seiner Herrschaftszeit (1526-1564) und insbesondere die Strategie im Hinblick auf die Krise des Klosterlebens in der Oberlausitz. Die Forscher konzentrierten sich auf zwei Probleme: Eins davon waren die königlichen Aktivitäten, deren Ziel war, die religiösen Konvente vor den Auswirkungen der Reformation zu schützen. Dies äußerte sich zum einen in einem abnehmenden Zustrom religiöser Menschen, die bereit waren, das religiöse Leben aufzunehmen und sich von den Anordnungen der bestehenden Mitglieder zu verabschieden, und zum anderen in dem Druck einiger nationaler Behörden, Stadtverwaltungen und Adliger, die das Eigentum einzelner Konvente auflösen und übernehmen wollten. Das andere Problem war die Behandlung der

Klöster und ihrer Nachlässe durch Ferdinand I. als königliche Kammerware, was sowohl die Erhebung von Steuern als auch in besonderen finanziellen Situationen des Königs die Forderung nach dem Verkauf dieser Besitztümer und die Überweisung der erhaltenen Beträge an die Kasse des Herrschers zur Folge hatte. Laut den Autoren zeigen die Analysen, dass sich die Systembehandlung der katholischen kirchlichen Einrichtung durch den katholischen König mit den Forderungen des Adels und der Fürsten deckt, die zur Reformation konvertierten, welche sie gegenüber den Regierungen über Kirchen und örtliche Klöster an den Tag legten. Der Unterschied war, dass der König es als Staatsmacht forderte. **Andrea Huczmanová**, die mit den Universitäten Prag und Wrocław zusammenarbeitet, wählte zum Thema ihrer Forschung die Bemühungen von Mitgliedern einer der mächtigen böhmischen Familien, Šlik (Schlick) gleichzeitig um die Reformation und das Ansehen der Familie. Überzeugend präsentiert sie eine Kombination der Ziele der Familienpolitik von Šliks (Schlick) am Beispiel der Stiftungen von repräsentativen Kunst- und Architekturwerken in der von ihnen besessenen Stadt Jachymov. Die Forscherin konzentriert sich darauf, die enge Verbindung dieser Absichten in Form und Inhalt in den von ihnen im Auftrag gegebenen Kunstwerken zu zeigen, die durch die Steigerung des Prestiges von Šliks (Schlick) auch die Aufgabe hatten, die Umsetzung der Reformation in der Stadt zu unterstützen. Die lokale Dimension der Reformation ermöglichte deren Modellierung durch den Standes- und Familienstolz von Šlików (Schlick).

Die nächsten beiden Texte eröffnen den Teil, der sich auf die reformatorischen Phänomene in Schlesien bezieht, und sind der Bildung als Funktion der Reformation gewidmet. **Martin Holý**, ein tschechischer Forscher der kulturellen und pädagogischen Phänomene im Zusammenhang mit religiösen Veränderungen im böhmischen Königreich, einschließlich Schlesien, verweist auf die Schulordnung als besonderes Instrument, Schulprogramme in der von Reformern und weltlichen Behörden gewünschten religiösen und religiösen Richtung zu ändern. Er definierte sie auch als Mittel zur Beibehaltung und Stabilisierung des reformatorischen Bekenntnisses. Er weist jedoch darauf hin, dass trotz des ausdrücklichen Einflusses des Wittenberger Luthertums auf die schlesische Bildungsreform im 16. Jahrhundert keine Zuordnung zu bestimmten nicht-schlesischen Texten dieser Art möglich ist. Er behauptet, es wird nur allgemein in der Geschichtsschreibung auf die Inspiration von Schulprogrammen durch Ideen aus dem Lutherischen Wittenberg Bezug genommen, die eine Grundlage für die Bildungsmigration der Schlesier an die dor-

tige Universität darstellten. Der Text von **Christina Absmeier** aus Stuttgart, der sich auch mit dem Verhältnis zwischen Bildung und Reformation befasst, schneidet dieses Thema aus einer anderen Perspektive an. Die Forscherin nimmt es als virtuelles Kontinuum zwischen Imaginiertem und Realem wahr, d. h. zwischen dem in der konfessionellen Geschichtsschreibung verewigten Bild von den Bildungsverbänden und der Reformation, und deren viel komplexerer Beziehung, die aber von Historikern „nicht beschrieben“ wurde, obwohl sie in den Quellen zugänglich ist. Die Forscherin weist darauf hin, dass die in der Geschichtsschreibung vorgestellte Wunschoption das Aufblühen der lutherischen Bildung in Schlesien zeigt, das dank der Reformen erfolgte, die in den verschiedenen schlesischen Bildungszentren durch eine relativ große Anzahl in einem einheitlichen Bekenntnis vereinter herausragender lutherischer Gelehrter und Pädagogen umgesetzt wurden. Darüber hinaus stellt sie fest, dass eine solche historiographische Vision in einem sehr einflussreichen Text von Melanchthon verwurzelt ist, nämlich in der Einführung von Valentin Trozendorfs Catechesis. Die für schlesische Lutheraner schmeichelnde und anziehende Meinung Melanchtons schilderte jedoch nicht, nach Meinung der Forscherin, die schlesische Realität im 16. Jh., sondern war für sie idealisierend und postulativ. Die von ihr faszinierten Forscher der nächsten Generationen prägten das Bild der reichen und homogenen intellektuellen und religiösen Welt des schlesischen Lutheranismus. In Bezug auf die „Realitätskategorie“ schildert die Forscherin wie religiös, konfessionell und kirchlich diversifiziert das protestantische Schlesien des 16. Jh. war, und wie wenig das Schulsystem – basierend auf dem traditionellen und in der zweiten Hälfte des 16. Jh. nicht modernisierten schlesischen Luthertum – in der Lage war, eine konfessionelle und intellektuelle Einheit in dieser farbenfrohen religiösen Umgebung zu schaffen vermochte. In dieser Perspektive wurden auch im nächsten Text Überlegungen von **Gabriela Was** angestellt. Der Beitrag beginnt ebenfalls eine Reihe von drei Texten über die intellektuelle Dimension der Reformation. Die Meinungsverschiedenheiten in der Geschichtsschreibung über den Charakter der schlesischen Reformation wurden zum Ausgangspunkt der darin dargestellten Überlegungen. Die von einem Teil der historischen schlesischen Literatur verbreitete These über ihr lutherisches Profil kontrastiert mit der These über ihren extrem nicht-lutherischen Charakter. Die Analyse der Haltung gegenüber der Breslauer, als Paradigma der schlesisch-lutherischen Reformation wahrgenommenen Reformation, in den Texten dreier Gegenwartsautoren anderer christlicher Konfessionen in Schlesien: eines reformistischen

Spiritualisten, eines Calvinisten und eines Katholiken, wurde zum Mittel der Überprüfung dieses schwer zu erklärenden Problems. In den weiteren Texten werden die Fragen der intellektuellen und erzieherischen Vorbereitung in unterschiedlicher zeitlicher und problemtechnischer Auffassung besprochen. Sie werden vom Klerus, und allgemeiner von den Evangelikalen in Schlesien, d. h. von Menschen aus der Schicht, die die Reformnormen umsetzten und sich dann um deren Einhaltung kümmerten, vertreten. Der Text von **Wacław Gojniczek** fokussiert sich auf die Geistlichkeit des Herzogtums Teschen. Das aufgegriffene Problem zeigt zunächst, wie die prosopographische Forschung dieser Gruppe, nämlich die Umsetzung von Reformen in der Pfarrarbeit vernachlässigt ist. Eine weitere vorläufige Bemerkung zeigt, dass diese als Kirchenpriester oder als Mitglieder des Konsistoriums tätigen Leute, trotz der teilweise exponierten Position in der Kirche in den Quellen schlecht erfasst sind. Von der vermutlichen Gruppe von etwa 300 Priestern gelang es dem Forscher, eine Liste mit Namen von 201 Klerikern in der von ihm beschriebenen Periode aufzustellen, d. i. vom Beginn der Reformation im Herzogtum Teschen in den 50er Jahren des 16. Jh. bis zum Ende der Dynastie der Piasten, etwa 100 Jahre später. Demnach befindet sich etwa ein Drittel der Menschen aus dieser Gruppe noch immer außerhalb der historischen Rezeption. Die auf die Bestimmung der sozialen Herkunft, der Bildung, des Ortes des Theologiestudiums und auf der Reihenfolge der von Geistlichen besetzten kirchlichen Positionen orientierten Analysen zeigten, nach Ansicht des Forschers, ein gewisses soziointellektuelles Modell des Klerus in der ermittelten Periode. Eine andere Perspektive für die Bestimmung des religiösen Wissens, das nicht nur von Klerikern vertreten wird, sondern auch von einer speziellen Gruppe der Protestanten, polnischsprachiger Protestanten in Teschener Schlesien, wurde von **Renata Czyż** angesprochen. In ihrem Text versucht sie dies zu erreichen, indem sie eine Sammlung reformatorischer und – allgemeiner – protestantischer, in verschiedenen Bibliotheksbeständen in Teschener Schlesiens vorhandener Drucke festsetzt, die den Charakter haben, Kenntnisse der Theologie und der Religion zu vermitteln und . Auffällig ist die große Vielfalt der konfessionellen Herkunft dieser Drucke, unter denen zwar lutheranische Archivalien dominieren aber auch Texte von Calvinisten und sogar Arianern umfassen. Aus diesem Grund ist im Hinblick auf solch eine profilierte Forschung die Notwendigkeit erschienen, das Kaufdatum von Abzügen oder Namen von Käufern zu bestimmen. Viele der älteren Drucke wurden zeitlich weit entfernt von ihrer Entstehung erworben, möglicherweise manchmal eher aus mehr

bibliophilen als aus konfessionellen Bedürfnissen. Diese Studien informieren über die Verbreitung protestantischer Literatur in diesem Gebiet, obwohl es schwierig ist, die Zeit zu bestimmen, in der sie als Träger von Glaubenswissen und von konkreten Empfängern erwünscht war.

Am Ende griff **Małgorzata Konopnicka** das Problem des schnellen, oft ungeplanten Baues lutherischer Kirchen in Schlesien auf, nachdem Friedrich II. infolge des 1740 begonnenen Kriegs den überwältigenden Großteil des Landes besetzt hatte. Erst dann konnte der bereits mehrere Jahrhunderte lang dauernde Verzug in der Entwicklung des Kirchennetzwerkes, das als regelmäßige religiöse Fürsorge für die protestantische Bevölkerung Schlesiens gedacht war, nachgeholt werden. Die *bis dato*, bei Weitem nicht ausreichende Zahl der Kirchen, v.a. für die schlesischen Lutheraner, bedeutete nicht nur das Fehlen eines kompatiblen Pfarrnetzes. In der Praxis verhinderte ein solcher Stand auch das Funktionieren religiöser Wissenszentren und kirchlicher Koordinierung, einschließlich der Existenz von Überwachungszentren über die Richtigkeit der theologischen Doktrin und der kirchlichen Lehre. Der Mangel an Kirchen war nicht nur ein Mangel an materieller Glaubensvisualisierung, sondern bedeutete auch das Verhindern von Prozessen der religiös-theologischen Transformation. Diese Elemente der Reformation ergänzten sich sekundär und allmählich erst in der zweiten Hälfte des 18. Jh.

Die Redakteurinnen des Bandes bedanken sich herzlich bei dem Dekan der Fakultät für Geschichtliche und Pädagogische Wissenschaften der Universität Wrocław, Prof. Dr. hab. Przemysław Wiszewski sowie dem Direktor des Historischen Instituts, Prof. Dr. Dr. hab. Rościsław Żerelik für das Interesse an der dargestellten Thematik und die finanzielle Unterstützung der Organisation des Forschertreffens, sowie der Vorbereitung der Früchte ihrer Gedanken für den Druck. Diese Unternehmen wären auch ohne finanzielle Unterstützung durch den Vorsitzenden der Diözese der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Breslau, Bischof Waldemar Pytel, nicht möglich gewesen, wofür wir uns sehr herzlich bedanken möchten. Wir danken auch dem Generaldirektor der Staatsarchive im Jahre 2016-2018, Dr. Wojciech Woźniak, und dem Direktor des Staatsarchivs in Breslau, Dr. Janusz Golaszewski, deren materielle Hilfe und Gastfreundschaft für die Umsetzung dieser Initiativen unerlässlich waren.

Lucyna Harc und Gabriela Wąs

